

Валентина Шайкан (Кривий Ріг)

СТАН СИСТЕМИ СУДОЧИНСТВА НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» ТА ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ В РОКИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Проблема судочинства на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки гітлерівської окупації належить до однієї з недосліджених проблем вітчизняної історії, гострих та незручних тем, яка потребує спеціального глибокого дослідження, пошуку та введення до наукового обігу нових джерел, якісного узагальнення. Тривалий час вітчизняна історіографія досліджувала окупаційний період тільки у межах дозволеного радянською компартійною ідеологією. Неоднозначні, суперечливі явища залишалися поза полем об'єктивного та неупередженого осмислення. Більше того, сором'язливо-обережне ставлення до цієї теми продовжувалося й після того, як перестали діяти цензурні рогатки і тотальний контроль над ученими з боку компартійних ідеологів. Лише останнім часом науковці приступили до висвітлення проблем про військовополонених, долю «остарбайтерів», колабораціонізм та інших на рівні дисертацій, монографій, статей. Широкий доступ до архівних документів та матеріалів, повернення до історичної правди надають можливість об'єктивно оцінити минулі події та заповнити одну з «білих плям» нашої історії.

Спираючись на архівні документи, можна констатувати, що гітлерівський «новий порядок» був тісно пов'язаний із створенням на окупованих землях німецької системи судочинства. Відомо, що вже 4 серпня 1941 р., за наказом Розенберга, на територію рейхскомісаріата «Україна» було поширено компетенцію німецького верховного суду — «обергеріхту»¹. На території генеральних округів рейхскомісаріату діяли німецькі суди — «дойчегеріхти» (по одному в кожному з 6-и генеральних округів). У кожному генеральному окрузі також функціонував суд для вирішення особливо важливих справ — «зондергеріхти». В «дойчегеріхті» головував суддя — німець, в «обергеріхті» діяли троє суддів — німців, в «зондергеріхті» — суддя-німець і двоє засідателів з числа німців². Отже, з початку окупації німецьке судочинство почало активно запроваджуватися на території України. До того ж, у прифронтовій зоні: Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська, Луганська області, військова влада керувалася підзаконними актами, які мали надзвичайний характер, і були спрямовані на застосування найжорстокіших засобів з метою наведення порядків у районах³.

За окупаційного часу роль каральних органів також відігравали українські правові відділи, які функціонували при допоміжних і міських управах, контролювали діяльність самих органів місцевого управління, сліdkували за тим, щоб населення не порушувало наказів, розпоряджень німецьких органів влади та допоміжних управ. Правовий відділ був підпорядкований голові управи та його заступникам. Керувалися правові відділи тимчасовими інструкціями, розробленими українськими допоміжними управами з дозволу німецької окупаційної влади. На чолі відділу стояв начальник, який виконував усі функції прокурорського контролю. На цей відділ було покладено права та обов'язки, які дозволяли правникам здійснювати контроль за виконанням постанов і розпоряджень управ, їх відділів усіх рівнів, а також керувати поліцією під час проведення дізнань та слідства, давати при цьому вказівки по всіх питаннях, виносити постанови про конфіскацію майна та його охорони. Правовий відділ

розглядав також скарги на дії окремих відділів управ, окремих урядових осіб. Цей відділ мав право зупинити виконання розпорядження будь-якого відділу органів українського місцевого управління, поки остаточно не буде прийнято рішення головою управи. Складнощі у роботі українських правників пояснювалися відсутністю нових законодавчих актів, висококваліфікованих юристів. Користуватися радянськими законами українські правники не хотіли, пояснюючи, наприклад, припинення реєстрації розлучень відсутністю спеціальних актів і тим, що радянські закони «були спрямовані в цьому питанні на руйнацію родини, підживляли здорову мораль і розвивали соціальну розбещеність». Окружна Дніпропетровська управа навіть ухвалила постанову, за якою з 20 січня 1942 р. не дозволялася реєстрація розлучень до видання спеціальних законів⁴. Розпорядження «Про тимчасове упорядкування зав'язування й розв'язування подружжя» на окупованій гітлерівцями території України стало діяти тільки восени 1942 р.⁵ У цьому документі пояснювалося про «мішані шлюби»: «шлюбні зв'язки між нежидівським місцевим населенням і півжидівським забороняється. На шлюбний зв'язок з особами, які є до одної чверті жидівського походження, вимагається дозвіл Окружного Комісара. Такий дозвіл може видаватися лише тоді, коли жидівський мішанець не признається до жидівської релігії»⁶. Отже, попрання громадянських прав, дискримінація — характерні риси гітлерівських правових законів на окупованій Україні⁷. Відомо, що заступник рейхскомісара доктор П. Даргель, за дозволом Е. Коха, ще 11 травня 1942 р. видав розпорядження, за яким серед населення України «врешті можуть мати розумне застосування приписи німецького подружнього права при взятті під увагу місцевих умов і звичаїв»⁸. Стосовно «рейхсдойче» і «фольксдойче», то діючі німецькі права залишалися в силі. З часом, німецький суд та його закони все більше поширювалися й закріплювалися в рейхскомісаріаті «Україна» і зоні німецького військового управління: судові виконавці повинні були виконувати рішення не тільки українського цивільного і кримінального судів, а також доручення німецького суду та штадткомісара, наприклад, про сплатення певних сум. За розпорядженням Е. Коха від 27 лютого 1943 р., мирові судді мали право змінити свої рішення «тільки за вказівкою або за згодою німецького суду»⁹. З лютого 1943 р. гітлерівці розширили компетенцію українських мирових суддів. За повідомленням заступника генерального комісара «Волині і Поділля» Швайгера, мировим суддям «довірено тепер цивільно-правове судочинство, себто й справи подружжя, спори відносно позовів, перевищуючих 5000 крб., а рівно й ціле запобігливе судочинство»¹⁰. З 27 лютого 1943 р. на територіях рейхскомісаріату «Україна» і управління військової адміністрації було дійсне розпорядження Е. Коха «Про підсудність в цивільних справах», якими керувалися українські мирові судді¹¹. У розпорядженні відмічено, що мирові місцеві судді — «шліхтери», які і до цього часу «належно виконували свої обов'язки», повинні були при провадженні судочинства в цивільних справах місцевого населення «докласти ще більше енергії для підтримання в своїй батьківщині правопорядку і тим виявити посилену поміч в боротьбі з більшовицькими розкладковими заходами»¹². Німецькі органи влади, підкреслювалось у розпорядженні, визнали діяльність мирових суддів і віднині їх «причислюється до складу німецьких державних установ або українського управління»¹³. За німецьким судом залишилися спори у справах про майно, котре на підставі правового стану на 21 червня 1941 р. «не являється приватною власністю». Не підлягали компетенції мирових суддів усі спори, які торкалися землі, незалежно від того, «чи то буде сільський, чи міський об'єкт.»¹⁴ За розпорядженнями німецьких польових комендатур, що відомо також з первинних архівних документів, районним, сільським управам без спеціальної постанови німецького суду категорично

було заборонено «видворяти» громадян з хат та садиб. Але це зовсім не відносилося до тих громадян, які були «непрацездатними, або політично ненадійними селянами». Так, з розпорядження голови Перещепінської райуправи (Дніпропетровщина) для старости села Герасимівка відомо, що «В доповнення до розпорядження № 6–42 — параграф 3 Польової Комендатури від 9.IV.42 наказується: всіх вигнаних більшовиками селян, які повертаються в рідні села, треба в першу чергу влаштовувати... В разі потреби можна для цих селян звільнювати подвір'я, зайняті непрацездатними, або політично ненадійними селянами...». Отже, з початку окупації України земля була компетенцією тільки німців, і всі питання, що виникали навколо земельної власності, вирішував тільки німецький суд. Компетенція мирових суддів-«шліхтерів», за гітлерівськими постановами, обмежувалася справами «запобігливого судочинства», тобто справами, за якими суддя «не розважає правового спору обох сторін, а тільки інтервенує, підтримує, порядкує і уділює вияснень в певних життєвих галузях... це торкається справ у галузі особистого, родинного та спадкового права»¹⁵. Українські мирові судді також могли вирішувати питання опіки, піклування, охорони спадщини, видання спадкового посвідчення, проголошення померлим, сприяння при складанні заповітів, «убезвласновольнення», що підтверджується численними актами судових виконавців, цивільними та кримінальними справами, протоколами і постановами мирових суддів, статистичними звітами правових відділів, секторів при місцевих органах управління¹⁶. Так, документи дозволяють уявити, якою була структура правового сектора при допоміжній управі і якою була його правова діяльність у період окупації Дніпропетровщини¹⁷. Правовий сектор при обласній управі об'єднував 9 мирових суддів, які розглядали цивільні справи, а також 4 «шефенів» (кримінальний суд), 5 українських нотарів. До складу правового сектора входили інспекція нагляду при міській управі і бюро актів запису громадянського стану. Документи також дозволяють зробити аналіз співробітників усіх відділів правового сектора за їх національністю та освітою, уявити поле діяльності правників, чия діяльність контролювалася й обмежувалася німецьким судом, гебітскомісаром, рейхскомісаром. Правовий відділ складався з начальника правового сектора, діловода і секретаря. Цей відділ на чолі з І. Перебаскіним виконував загальне керівництво, відповідав за адміністративно-господарчу діяльність усього правового сектора. Відділ мирових суддів складався з 9-и суддів, 6-и судових виконавців, 9-и секретарів, 9-и кур'єрів, які додатково виконували обов'язки прибиральниць. Відділ «шефенів» складався з 4-х суддів, 4-х секретарів, 4-х кур'єрів. Відділ виконував роботу по розгляду кримінальних справ. Четвертий відділ — бюро метрикації в складі 5-и осіб: завідуючого бюро, двох діловодів, одного архіваріуса, одного секретаря, реєстрували народження, одруження, розводи, смерті серед населення м. Дніпропетровська. До складу відділу інспекції нагляду при управі входила 21 особа: начальник, три інспектори, 14 агентів, секретар, два кур'єри, які стежили за виконанням усіх постанов української допоміжної управи населенням міста, а також виконували доручення штадтскомісара, німецького суду та інших організацій. Відділ українських нотарів у складі 5-х нотарів, 5-х секретарів, 1-ї друкарки, 3-х гінців складали копії з різних документів, виконували технічну роботу, доставляли звістки та інші ділові папери¹⁸. Аналіз співробітників відділу інспекції нагляду свідчить, що з 21 особи не було жодного юриста за фахом. Серед них були учителі, бухгалтери, товаровознавці, слюсарі, робітники. За національністю, переважали українці — 15 осіб, а також були один росіянин, два німці, один вірменин, один чех, один болгарин. Співробітники відділу мирових суддів, за своєю освітою, переважно, були юристами, а інші — бухгалтерами, рахівниками, учнями, домогосподарками.

З 33-х співробітників українців серед них було 23 особи, росіян — сім, білорусів — два, латишів — один. Відділ нотарів, до складу якого входили 14 осіб, був представлений 5-а нотарями — юристами за фахом, а всі інші були діловодами, рахівниками, домогосподарками. У відділі працювали 13 українців, одна полька. В бюро метрикації працював один архіваріус за фахом, три діловода, один плановик. За національністю: чотири — українця, одна — полька¹⁹. Отже, у правовому секторі Дніпропетровської допоміжної управи працювало не менше 79 осіб, з яких за фахом — юристів, нотарів, архіваріусів, діловодів було тільки 30 осіб. За національністю, переважна більшість — 56 осіб, були українцями, росіян — дев'ять осіб, німців, поляків, білорусів по дві особи, вірменів, чехів, болгар, латишів — по одній особі, що свідчить про багатонаціональний склад органів місцевого управління.

Українські правники у своїй діяльності керувалися виключно німецькими розпорядженнями²⁰. У випусках «Урядового Вісника», а також додатках до кожного номеру наводилися «приклади-взірці» для українських правників із судочинства²¹. У справах розв'язання подружжя наводився такий взірець: «Ковальчук проти дружини. Позов про розв'язання подружжя з приводу ламання вірності (Арт. 18. Розп. з дня 11.05.1942.). Позов віддалено, бо зламання подружжя не доведено»²². У додатку до «Урядового Вісника» генерального комісара «Волині і Подолії» за № 10 від 15 травня 1943 р. йдеться про «Нове урегулювання здатності до подружжя місцевого населення» й «Правну поміч у цивільних справах»²³. Але, «правна поміч» зводилася тільки до того, що пропонувалося «всі прохання про правну допомогу, які мають бути представлені до Генералкомісара для Волині і Поділля до дальшого розгляду, слід складати німецькою мовою»²⁴. «Нове урегулювання» пояснювало, хто не може одружуватися: «Стаття 2 розпорядження з 11 травня 1942 р. Недієздатними є згідно параграфу 3 уст. 2. напрямних з 12 січня 1943 р. малолітні (молодь обох статей, що не досягла ще 18 року життя), убезвласновольнені і психічно нерозвинуті»²⁵. Документи свідчать, що, не дивлячись на репресії гітлерівських окупантів, більшість населення продовжували жити майже звичним життям: працювали, одружувалися, народжували дітей. Так, за один травень місяць 1943 р. у м. Дніпропетровську було зареєстровано 193 шлюби: серед українців — 82, росіян — 25, вірменів — 1, змішаних шлюбів — 85²⁶.

Українські правові відділи свою основну діяльність бачили у наведенні порядків в Україні, й тому судочинство активно велось у цивільних і кримінальних справах. Як уже згадувалося, за окупаційний період до кримінального відділу (реферату) Луцької міської управи надійшло 1429 карних справ²⁷. За кримінальні злочини шефени присуджували різні вироки: примусову працю до 1-го місяця, тюремне ув'язнення від кількох місяців до 2-х років, штрафи від 30 до 5000 крб й більше. Каралися не тільки злочинці, але й свідки, якщо вони не з'являлися без поважних причин до суду²⁸. Інша справа, яка була заведена судовим відділом при окружному комісаріаті у Кременці 2 жовтня 1941 р., з причин пограбування і нанесення побоїв громадянці села Іваня Олексінецького району Глікерії Бобрик, свідчить про те, що постановою суду від 13 жовтня 1941 р. «на підставі статті 117 КПК» мешканця села Іваня Я. Мазура «за його неповажну неявку до суду» було покарано 30 крб. штрафу, «із заміною у випадку незаплати на 2 дні арешту». Квитанція від начальника станції Олексінецького району Овчарука свідчить, що Я. Мазур сплатив 30 крб. штрафу²⁹. Цю «карну справу» не тільки не було доведено до кінця, але й постраждав свідок. Документи свідчать, що більшість справ все ж доводилися суддями до кінця³⁰. Війна війною, а селяни між собою теж «воювали», але за збіжжя та землю.

Карна справа «за шахрайство», за якою 21 липня 1942 р. мировим судом у Межерічах Ровенської області були покарані селяни А. Штандер, В. Абрамовський, О. Маклашевський, взагалі не можна читати без сміху. Сільська управа доручила цій трійці супроводжувати партію худоби. Ініціатор «операції» А. Штандер невідомій громадянці проміняв корову за 12 марок і пляшку горілки. Гроші вони поділили між усіма порівну — по 4 марки. Присуд суду, як за воєнного часу, на нашу думку, був навіть м'яким: «Беручи до уваги низький рівень духового розвитку Абрамовського та Маклашевського та їх попередню некаральність і бідний стан, ... суд приговорив: Штандера А. 44 роки — арешт на 4 місяці, Абрамовського В., 52 роки — до примусової праці 1 місяць, Маклашевського О., 39 років — до примусової праці 1 місяць»³¹. На користь суду «за судові витрати» було стягнуто з А. Штандера — 100 крб, з В. Абрамовського і О. Маклашевського — по 50 крб.

Слід відмітити, що вироки українського суду, навіть за умов воєнного часу, були гуманними, тому що судді враховували обставини, за яких відбувся злочин, вік, сімейне становище засудженого³².

Більше всього мировими суддями розглядалося цивільних справ: про аліменти, розділ майна, спадковість, порушення умов користування землею і таке інше, які завжди закінчувалися штрафами обвинувачених³³. На території генерального округу «Волинь і Поділля» за окупаційний час мировими суддями були розглянуті 3474 цивільні справи³⁴. За своєю більшістю населення каралося грошовими штрафами від 10 до 500 крб. за: «продаж м'ясних виробів з нелегального убою», «неявку до праці з фурой», «неприбране сміття на дорозі біля будинку» і т. д.³⁴.

Отже, функції каральних органів, крім поліції, німецьких судів, інших органів окупаційної влади, виконували українські правові відділи на чолі з мировими суддями, які також спостерігали за тим, щоб не порушувалися накази і розпорядження окупантів та допоміжних управ. Українські суди цілком залежали від окупантів, а діяльність мирових суддів контролювалася німецьким судом. Своєю слухняністю українські правові відділи при обласних, районних, сільських управах домоглися від німців розширення компетенції мирових суддів. З іншого боку, слід відмітити позитивну діяльність українського судочинства у каральних і цивільних справах: захист населення від злочинців, розгляд скарг на дії окремих урядовців, які зловживали владою, позитивно впливало на життя людей за окупаційного режиму.

¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945 / Голова редакційної колегії І. О. Герасімов). — К., 2000. — С. 178.

² Там само.

³ Політичний терор і тероризм в Україні: ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 2002. — С. 606, 607.

⁴ Державний архів Дніпропетровської області. (далі — ДАДО). — Ф. Р-2480, оп. 2, спр. 35, арк. 4.

⁵ Державний архів Тернопільської області. (далі — ДАТО). Ф. Р-196, оп. 1, спр. 4, арк. 5–7.

⁶ Там само. — Арк. 2.

⁷ Там само. — Арк. 6.

⁸ Там само. — Арк. 25.

⁹ Державний архів Волинської області. (далі — ДАВО). Ф. Р-83, оп. 1, спр. 8, арк. 34, 35.

¹⁰ ДАТО. — Ф. Р-196, оп. 1, спр. 4, арк. 18, 19.

¹¹ Там само. — Арк. 18.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. — Арк. 18, 19; ДАДО. — Ф. Р-2311, оп. 1, спр. 99, арк. 191; ДАДО. — Ф. 2311, оп. 2, спр. 61, арк. 15, 24, 25, 40; спр. 70, арк. 52, 102.

¹⁵ ДАТО. — Ф. Р-196, оп. 1, спр. 4, арк. 19.

¹⁶ ДАВО. — Ф. Р-1, оп. 1, спр. 359, арк. 1–97; ДАДО. — Ф. Р-2276, оп. 1, спр. 1222, арк. 1–55; спр. 2138, арк. 1–8; Державний архів Рівненської області. (далі — ДАРО). — Ф. Р-59, оп. 1, спр. 1, арк. 1–54; спр. 45, арк. 1–10; спр. 203, арк. 1–14; ДАТО. — Ф. Р-202, оп. 1, спр. 5, арк. 1–16; спр. 19, арк. 1–14; Ф. Р-215, оп. 1, спр. 20, арк. 1–65.

¹⁷ ДАДО. — Ф. Р. — 2276, оп. 1, спр. 2138, арк. 1–8.

¹⁸ Там само. — Арк. 1–3.

¹⁹ Там само. — Арк. 4–8.

²⁰ ДАВО. — Ф. Р-83, оп. 1, спр. 8, арк. 1–52.

²¹ Там само. — Спр. 8, арк. 38.

²² Там само. — Арк. 38.

²³ Там само. — Арк. 39.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ ДАДО. — Ф. Р-2276, оп. 1, спр. 1222, арк. 48.

²⁷ ДАВО. — Ф. Р-1, оп. 1, спр. 360, арк. 1–50.

²⁸ ДАТО. — Ф. Р-202, оп. 1, спр. 19, арк. 2, 14.

²⁹ Там само. — Спр. 5, арк. 1–3, 15.

³⁰ ДАРО. — Ф. Р-59, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 6, 12, 14.

³¹ Там само. — Спр. 159, арк. 13, 14.

³² ДАРО. — Ф. Р-59, оп. 1, спр. 203, арк. 2; ДАТО. Ф. Р-215, оп. 1, спр. 20, арк. 1–65.

³³ ДАВО. — Ф. Р-1, оп. 1, спр.